

VOOR ELCKERLYC of VRIENDJESPOLITIEK?

De toelatingseisen van het Gereformeerd Burgerweeshuis
te Utrecht in de negentiende eeuw

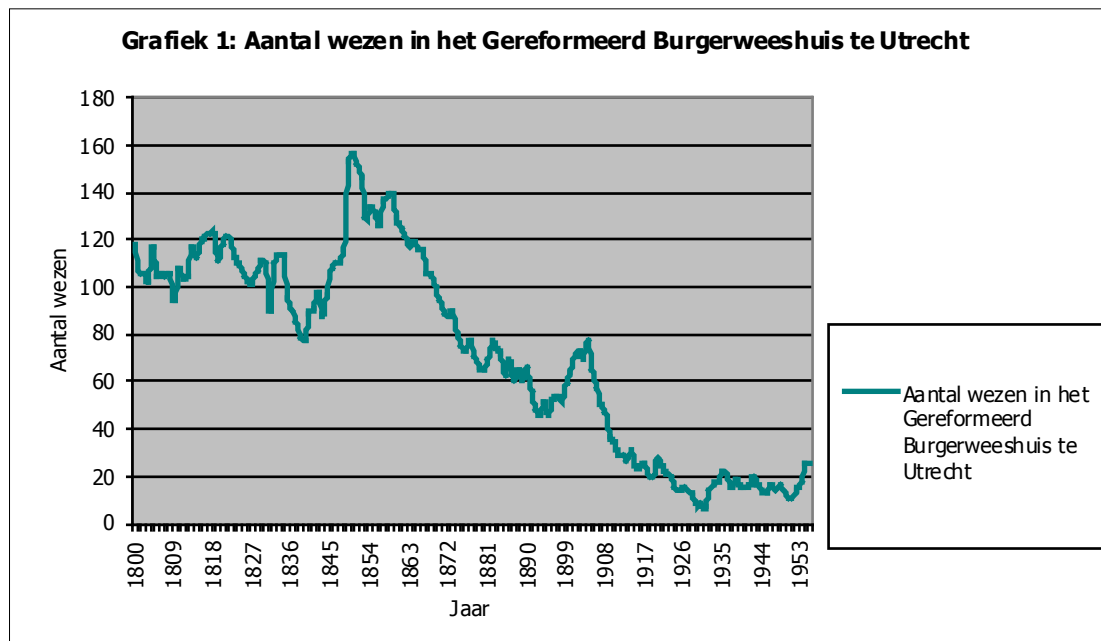
Myrna Fraters | 3355551 | Januari 2012

Onderzoeksseminar III – Keeping it in the family? | Tine De Moor & Jaco Zuiderdijjn

Inleiding

Als je als kind in de negentiende eeuw je ouders verloor, was er een grote kans dat je in een weeshuis terecht kwam. Maar was elk weeshuis wel een sociale instelling die voor iedereen toegankelijk was? Bij het bestuderen van de toelatingsreglementen van het Gereformeerd Burgerweeshuis van Utrecht uit de jaren 1836, 1845, 1869 en 1878 valt het meteen op dat er behoorlijk wat eisen worden gesteld aan de op te nemen wezen. Het feit dat je je ouders bent verloren, geeft geen garantie om opgenomen te worden in dit weeshuis.

De reglementen van 1836, 1845, 1869 en 1878 waren de enige reglementen die voorhanden waren, maar ze bleken uit interessante jaren te komen: nadat het burgerrecht – wat altijd een belangrijke voorwaarde was geweest om toegelaten te worden tot dit weeshuis – voor Utrecht in 1829 werd afgeschaft, waren de regenten in 1836 op zoek naar nieuwe bepalingen rondom de opname van wezen. Dat hier erg veel over te doen was, blijkt wel uit de vele notulen van vergaderingen die de Broederschap hier over had. Bovendien is er tussen 1836 en 1878 - zoals in grafiek 1¹ te zien is – eerst een enorme stijging en later een drastische daling in het aantal opgenomen kinderen in het Gereformeerd Burgerweeshuis. Onder andere door de vele cholera-epidemieën die de stad Utrecht teisterden², bereikte het aantal wezen rond 1850 haar hoogste punt. Opmerkelijk is echter dat de eisen in de reglementen juist strenger worden op het moment dat het aantal wezen alweer sterk is afgenomen: uit het jaarverslag van 1878 blijkt dat er bijna geen verzoeken tot opname werden gedaan.³ Het weeshuis had geen gebrek aan geld of ruimte, maar toch werden de weinige verzoeken afgewezen. Waarom werden de regels verbonden aan de opname en het ontslag van wezen juist in dat jaar verscherpt? De centrale vraag die ik in deze paper wil beantwoorden, is dan ook: hoe zijn de veranderingen in de toelatingsreglementen van het Gereformeerd Burgerweeshuis te Utrecht in de negentiende eeuw te verklaren?

¹ J.J. Dankers, *Wezenzorg en liefdadigheid: Van Utrechts Gereformeerd Burgerweeshuis tot stichting Het Evert Zoudenbalch Huis, 1813-1991* (Utrecht, 1991) 395-391

² Ibidem, 152

³ Het Utrechts Archief, 725 Gereformeerd Burgerweeshuis, 55-2. *Jaarverslagen, uitgebracht door de huismeester, 1877/1878, 1886/1887*

Dit onderzoek is van belang omdat er in de literatuur over het Gereformeerd Burgerweeshuis en weeshuizen in het algemeen aan een aantal essentiële zaken voorbij wordt gegaan. Ten eerste wordt er wat mij betreft niet genoeg gewezen op het belang van het reglement van 1836, terwijl dit document een omslagmoment vormt en de toon zet voor de status van het weeshuis in de daaropvolgende jaren: namelijk dat het zich steeds meer op de 'gezeten burgerij' richt. Want alhoewel het weeshuis in 1491 werd opgericht met als doelstelling het opvangen van zoveel mogelijk weeskinderen – ongeacht status of achtergrond – werden er in de loop van de eeuwen steeds meer voorwaarden aan de opname gesteld en daarmee werd de sociale status van de op te nemen kinderen in de loop van de negentiende eeuw steeds belangrijker. Ten tweede wordt er in de literatuur niet opgemerkt dat het vreemd is dat er steeds strengere (leeftijds)eisen worden gesteld, terwijl het aantal wezen in de tweede helft van de negentiende eeuw drastisch afneemt. Ik vind dit juist zeer opvallend, want waarom zou je strengere eisen stellen als er minder aanbod is en je dus genoeg ruimte hebt voor de opname van meer 'arme zielen'? De historicus J.J. Dankers schenkt in zijn proefschrift⁴ wel aandacht aan het feit dat er in de tweede helft van de negentiende eeuw meer uitzonderingen worden gemaakt, maar hij vermeldt hier niet bij dat de officiële eisen steeds strenger worden. Dit is mijns inziens juist erg essentieel, want bestudering van deze nieuwe voorwaarden laat zien dat de regenten steeds meer subjectieve inspraak hadden bij het opnemen van kinderen. Het derde punt waar de literatuur in tekort schiet, is dan ook de mate waarin de reglementen steeds meer worden aangepast naar het ideaalbeeld van de regenten. Het geeft de kloof tussen de verschillende standen erg goed weer. Er worden in de laatste helft van de negentiende eeuw meer uitzonderingen gemaakt die uitgaan van de persoonlijke mening van regenten. De opname van weeskinderen verschuift daarom van armenzorg naar statuswaarborg: als de familie een goede naam in de stad had, werd het kind opgenomen. Indien dit niet het geval was, werd het kind doorverwezen naar het beter toegankelijke Stadsambachtkinderkuis⁵. Tenslotte wordt er in de literatuur niet bij stilgestaan dat de veranderingen in de reglementen het resultaat zijn van praktische problemen met de uitvoering van de reglementen enerzijds en veranderende ideeën over opvoeding anderzijds. Er worden wel voorbeelden gegeven van onduidelijkheden in de bepalingen die leidden tot aanpassing van de regels. De (erfenis van) de Verlichting wordt wel in verband gebracht met wijzigingen in de manier van opvoeding en bestraffing in het weeshuis, maar niet aangedragen als verklaring voor de steeds lagere leeftijdsgrenzen. Daarom heb ik voor het beantwoorden van mijn hoofdvraag gebruik gemaakt van de 'vergelijkende elementen' theorie en praktijk.

Ten eerste beschrijf ik de reglementen zoals deze er vòòr 1836 uitzagen en waarom de maatschappelijke ontwikkelingen het nodig maakten dat er een nieuw reglement werd opgesteld. Daarna bespreek ik de inhoud van de reglementen van 1836, 1845, 1869 en 1878 en benadruk ik de opvallende wijzigingen die er plaats vinden in deze 42 jaar tijd. Deze veranderingen verklaar ik vervolgens aan de hand van de praktijk, met behulp van notulen van Broederschapsvergaderingen⁶ en jaarverslagen van de huismeester. In deze documenten leggen de regenten hun standpunten uit die vervolgens leiden tot wijzigingen in de reglementen. Hierbij moet worden opgemerkt dat er geen sprake is van voorstellen tot aanpassing die worden afgewezen: de notulen bieden dus geen inzicht in alle hersenspinsels en afwegingen van de

---

⁴ Hier wordt bedoeld op: Dankers, *Weezenzorg en liefdadigheid*

⁵ Het Stadsambachtkinderkuis werd in 1674 opgericht en ving wezen uit arme families op

⁶ De Broederschap is het college van regenten dat het weeshuis bestuurt

regenten rondom een besluit. Bovendien zijn de notulen en verslagen van slechts een aantal jaren bewaard gebleven. Het bestuderen van de brieven van mensen die bijna smeken om opname van kinderen van bijvoorbeeld overleden familieleden, bieden inzicht in de uitzonderingen die de regenten al dan niet maakten op de reglementen. Om gaten in de primaire bronnen op te vullen, de motivatie van de regenten nog beter te doorgronden en de maatschappelijke veranderingen bij het verhaal te betrekken, maak ik gebruik van literatuur over weeshuizen in Nederland en natuurlijk het Gereformeerd Burgerweeshuis in het bijzonder. Om daarnaast de modernisering in de pedagogische opvattingen te onderstrepen, kader ik mijn paper in met literatuur over de Verlichting. Vervolgens geef ik mijn mening en conclusies over de veranderende toelatingsreglementen.

De toelatingseisen vòòr 1836

Er zijn in het Utrechts Archief geen reglementen te vinden van de officiële toelatingseisen van het Gereformeerd Burgerweeshuis te Utrecht van vòòr 1836. Toch is er uit bijvoorbeeld de discussie rondom het nieuwe reglement van 1836 en literatuur wel af te leiden wat de voornaamste regels waren. Op 13 januari 1491 ondertekende Evert Zoudenbalch de stichtingsbrief voor zijn Sint Elisabethsgasthuis, dat na de naamsverandering in 1796 het Gereformeerd Burgerweeshuis zou heten. In deze brief gaf Zoudenbalch aan dat zijn weeshuis bestemd zou zijn voor 'alle ellendighe weeskynderen knechtken ende meechdekens, die van allen menschelicken troost verlaten sijn, oick van waen dat sy comen.'⁷ Uit deze ene zin is een aantal dingen af te leiden: er wordt gezegd dat 'alle ellendighe weeskynderen' welkom zijn, dus er wordt niet verwezen naar een bepaalde sociale afkomst. Bovendien geeft het 'van waar zij ook komen' aan dat er geen eis werd gesteld wat betreft het burgerrecht. Over gezondheidstoestand, religie of leeftijd wordt ook niets gezegd. Zoudenbalch wilde dat de kinderen een goede opleiding kregen⁸ en dat zij pas uit het weeshuis ontslagen werden als zij in staat waren om zelf de kost te verdienen.⁹ Dit is een belangrijk element, want deze wens zou in de komende eeuwen een belangrijke rol gaan spelen bij het bepalen van het toelatingsbeleid. Er was geen sprake van een algemene leeftijd waarop de kinderen het huis moesten verlaten. Samengevat waren alle kinderen welkom in het weeshuis: alleen financiële nood of ruimtecapaciteit van het weeshuis mocht reden zijn om kinderen af te wijzen.¹⁰ Zeventig jaar na de oprichting, in 1561 bij de oprichting van de Broederschap, werd er echter een eerste eis gesteld: er mochten geen 'stomme dwase mesmaecte ofte ongesonde kynderen besmet met contagieuse sieckten ofte open seren' meer worden opgenomen.¹¹ Deze eis werd ingevoerd om besmetting en daaropvolgende ziekte-epidemieën binnen het weeshuis te voorkomen: het is geen algemene regel om bijvoorbeeld psychisch achtergestelde kinderen buitenshuis te houden, zoals later wel werd gedaan. Bovendien getuigt deze regel niet van uitsluiting van kinderen van bepaalde leeftijden, geloofsovertuigingen of klassen. In de eeuw daarna werd er een nieuw criterium ingesteld om te voorkomen dat het weeshuis overbevolkt zou raken¹²: vanwege een grote bevolkingsgroei door de komst van mensen van het platteland

---

⁷ Dankers, *Wezenzorg en liefdadigheid*, 25

⁸ A.J.M. Kunst, *Van Sint Elisabeths-Gasthuis tot Gereformeerd Burgerweeshuis, 1485-1814* (Utrecht, 1954) 54

⁹ Dankers, *Wezenzorg en liefdadigheid*, 8

¹⁰ Het Utrechts Archief, 725 Gereformeerd Burgerweeshuis, 717. *Stukken betreffende de voorwaarden en bepalingen verbonden aan opnemning en ontslag van weeskinderen, 1580-1849*

¹¹ Ibidem

¹² Dankers, *Wezenzorg en liefdadigheid*, 25

naar de stad Utrecht, was het weeshuis vanaf 1625 alleen nog maar toegankelijk voor kinderen waarvan de ouders het burgerrecht hadden gehad. Deze eis werd in 1740 verder aangescherpt: de ouders van het op te nemen weeskind, moesten het burgerrecht voor tenminste twintig jaar hebben bezeten. Dit 'in verband met den vrees voor eenen toevloed van kinderen, dat in het obtineeren van burgerrecht, lieden die nauwelijks hun sober kostje konde winnen dat getal stonden te doen vermeerderen'¹³. De weeshuizen dreigden nu echt overvol te raken, doordat nieuwe inwoners van de stad het burgerrecht kochten.¹⁴ Deze aanvullende eis werd in 1761, toen het aantal opgenomen kinderen een dieptepunt bereikte, weer geschrapt. Alhoewel deze maatregelen dus niet louter werden genomen om een bepaald type weeskinderen aan te trekken – er was in 1740 écht sprake van overbevolking met 130 opgenomen kinderen¹⁵ - kunnen ze wat mij betreft wel worden gezien als eerste stappen richting de trend van de negentiende eeuw, waarbij enkel kinderen van de gezeten klasse in het weeshuis opgenomen zouden worden. Als de status van de kinderen niets uitmaakte en het weeshuis voor iedereen toegankelijk moest zijn, hadden de regenten namelijk ook kunnen kiezen voor bijvoorbeeld een selectie op basis van aanmelding in plaats van een selectie op basis van afkomst.

In 1721 werd de maximum leeftijd voor toe te laten kinderen ingesteld, deze lag op 18 voor jongens en 17 voor meisjes.¹⁶ Redenen voor de keuze van precies deze leeftijden worden helaas niet vermeld. Wat betreft geloofsovertuiging werden er tot aan de negentiende eeuw waarschijnlijk geen formele eisen gesteld.¹⁷ Het was bekend dat de kinderen in het weeshuis gereformeerd werden opgevoed. Aanhangers van andere geloven, zullen er dan ook voor gezorgd hebben dat hun kinderen niet in een gereformeerd gesticht terecht zouden komen.

Het in het bezit zijn van het burgerrecht gold tot 1836 dus als een belangrijke voorwaarde voor toelating tot het weeshuis. Het was daarmee ook één van de weinige eisen: er was alleen uit praktische overwegingen vastgelegd dat de op te nemen kinderen niet ziek mochten zijn, dat jongens maximaal 18 jaar mochten zijn bij inname en meisjes maximaal 17 jaar. Hier zou echter verandering in komen toen per 1 januari 1829 het burgerrecht voor de stad Utrecht, 'hetgeen steeds als een voornaam vereischte is beschouwd ten aanzien der ouderen wier kinderen in het Gereformeerd Burgerweeshuis werden opgenomen'¹⁸, kwam te vervallen. Daarmee verdween ook een belangrijke graadmeter voor de sociale laag waartoe de weeskinderen behoorden. De regenten wilden voorkomen dat wezen van lagere standen in het weeshuis terecht zouden komen – het werd steeds belangrijker gevonden dat de kinderen ook echt een toekomst hadden en uiteindelijk zelf hun kost konden verdienen - en waren dus genoodzaakt om nieuwe artikelen in het opnamebeleid op te nemen. Het werd tijd voor de invoering van een nieuw reglement, waarbij volgens het 'concept nieuwe bepalingen' van 29 april 1836 'het burgerrecht zoveel mogelijk de grondslag moet blijven voor de inneming van kinderen'¹⁹.

---

¹³ Archief Gereformeerd Burgerweeshuis, 717. *Stukken betreffende voorwaarden*

¹⁴ Dankers, *Wezenzorg en liefdadigheid*, 26

¹⁵ Ibidem, 25

¹⁶ Archief Gereformeerd Burgerweeshuis, 717. *Stukken betreffende voorwaarden*

¹⁷ S. Groeneveld, *Wezen & boefjes: Zes eeuwen zorg in wees- en kinderhuizen* (Hilversum, 1997) 272

¹⁸ Archief Gereformeerd Burgerweeshuis, 717. *Stukken betreffende voorwaarden*

¹⁹ Ibidem

Het reglement van 1836

Om toegelaten te kunnen worden, was een kind dus afhankelijk van de sociale status die zijn ouders hadden gehad. Zo werd er in de reglementen van 1836, 1845, 1869 en 1878 onder andere geëist dat het kind geboren was uit een wettig huwelijk, dat minimaal één van de ouders tot aan zijn dood gereformeerd was geweest, de ouders een minimum aantal jaren inwoner van Utrecht waren geweest, een 'eerlijk beroep' hadden gehad 'waardoor zij geacht worden tot de gezeten burgers der stad behoord te hebben', geen ontorende straffen hadden ondergaan, geen publiekelijk schandelijk leven hadden geleid en geen bedelarij (armenzorg) hadden ontvangen²⁰. Het voldoen aan deze eisen stond volgens de regenten gelijk aan het behoren tot de gezeten burgerij en het daarbij horende burgerrecht: 'immers, het vroeger bestaand hebbend burgerrecht werd in verband gebracht met de toenmalig befaamde gilden, met een eerlijk beroep of bedrijf'²¹. Bovendien merkten zij op dat het in het verleden ook nooit was voorgekomen dat kinderen opgenomen werden waarvan de ouders bijvoorbeeld een ontorende straf hadden ondergaan, omdat zo'n straf samenhang met het verlies van het burgerrecht en de daarbij horende privileges.²²

Dat het ook daadwerkelijk om 'voornamen' kinderen gaat, kan onderbouwd worden door het feit dat in de achttiende eeuw 86,5% van de kinderen het Gereformeerd Burgerweeshuis op een normale manier en op het juiste tijdstip verliet. Dit is een hoog percentage: in Leiden kreeg slechts 24% van de kinderen 'normaal ontslag'. Het gaat hier wel om twee uitersten, want het gemiddelde percentage kinderen dat uit een weeshuis vertrok met toestemming van de regenten ligt ongeveer rond de 60% voor jongens en 80% voor meisjes.²³ Voordat het kind het weeshuis verliet, moest het de geloofsbelijdenis afleggen 'zonder het welk zij van alle verdere voorregten dezes Huizes verstoken zullen wezen'.²⁴ Onder deze voorrechten viel onder andere de uitzet die de kinderen kregen als zij het weeshuis verlieten. Er was dus een 'lokkertje' in de vorm van een uitzet nodig om kinderen zover te krijgen om de geloofsbelijdenis te doen: de regenten bespeurden grote desinteresse voor de belijdenis bij de kinderen.²⁵

Naast deze belijdenis-eis, werden er in de reglementen van 1836, 1845, 1869 en 1887 nog andere eisen gesteld aan de weeskinderen, voornamelijk wat betreft geloof, gezondheid en leeftijd. Dit zijn voorwaarden die niets van doen hebben met het voormalige burgerrecht, maar wel een zekere sociale status weerspiegelen. Bovendien zorgen de leeftijdsrestricties ervoor dat de kinderen nog 'maakbaar' waren door goede scholing en opvoeding. Wat betreft het geloof, moest het kind gedoopt zijn in de gereformeerde kerk en nooit belijdenis bij een ander kerkgenootschap hebben afgelegd. Zoals hierboven beschreven, moest het kind verder geloofsbelijdenis afleggen bij vertrek uit het weeshuis. Wat betreft de gezondheid, moest het kind óf de kinderziekte hebben gehad, óf er tegen gevaccineerd zijn.²⁶ De vaccinatie-eis en de relatief goede voorzieningen in het weeshuis wat betreft voedsel en gezondheid, zorgden ervoor dat er tijdens de epidemieën in de negentiende eeuw weinig kinderen slachtoffer werden: de sterftecijfers van het Gereformeerd Burgerweeshuis lagen ver onder het landelijk gemiddelde.²⁷ Aannemelijk is echter dat dit

---

²⁰ Het Utrechts Archief, 725 Gereformeerd Burgerweeshuis, 718. *Reglementen op het opnemen en het ontslag van kinderen in het Gereformeerd Burgerweeshuis te Utrecht, 1836, 1845, 1869 en 1878*

²¹ Archief Gereformeerd Burgerweeshuis, 717. *Stukken betreffende voorwaarden*

²² Ibidem

²³ Groeneveld, *Wezen & boefjes*, 226

²⁴ Archief Gereformeerd Burgerweeshuis, 718. *Reglementen*

²⁵ Groeneveld, *Wezen & boefjes*, 227

²⁶ Archief Gereformeerd Burgerweeshuis, 718. *Reglementen*

²⁷ Groeneveld, *Wezen & boefjes*, 312-313, 316

lage sterftecijfer ook in verband moet worden gebracht met de toelatingseis waarin was opgenomen dat het kind geen psychische of lichamelijke gebreken mocht hebben 'die hen ongeschikt zoude maken, om eenmaal in de maatschappij voor zich zelve den kost te verdienen': er werden dus uitsluitend gezonde kinderen opgenomen in het weeshuis.

Ook het verlagen van de maximum leeftijd bij intreden, laat zien dat er steeds meer eisen werden gesteld aan de opvoeding en toekomst van de kinderen, en het niet meer alleen ging om het 'van de straat houden'. De maximumleeftijd moest in 1836 namelijk naar 16 jaar teruggebracht worden 'omdat anders de gelegenheid tot de zelve vorming, hier te kortstondig is'²⁸. Bovendien zorgde deze eis ervoor dat er niet een te groot aantal wezen opgenomen werd. Ook de nieuwe regel dat een verzoek tot toelating binnen twee maanden na het overlijden van de laatste ouder gedaan moest worden, werd hiermee gemotiveerd. Daarnaast zou dit volgens de regenten voorkomen dat 'het gebrek aan toezicht nadelige gevolgen voor de zedelijkheid van het kind zou hebben'.²⁹

Daarnaast werd er vanaf 1836 een regel ingevoerd wat betreft de ontslagleeftijd van kinderen, deze regel was nodig omdat het in de praktijk was voorgekomen dat weeskinderen op volwassen leeftijd nog steeds in het weeshuis verbleven. Zij werkten dan wel voor het weeshuis, bijvoorbeeld als portier of stijfster, maar dit ging de doelstelling van het weeshuis voorbij. Dirkje Christina Schouten overleed zelfs op de leeftijd van 76 jaar als 'weesmeisje' in het weeshuis.³⁰ Daarom lag het vanaf 1836 vast dat jongens het weeshuis verlieten als zij 23 jaar waren en meisjes als zij 21 jaar waren. Wel konden hier uitzonderingen op worden gemaakt als daar 'bijzondere redenen' voor waren.

Veranderingen in de reglementen tussen 1836 en 1878

Bij het vergelijken van de reglementen van 1836, 1845, 1869 en 1878, lijkt er op het eerste gezicht niet veel veranderd te zijn: in alle vier de reglementen worden ongeveer dezelfde eisen gesteld aan de sociale status van de ouders en het geloof en de gezondheidstoestand van de kinderen. Toch vindt er een aantal belangrijke wijzigingen plaats door problemen met de uitvoering van de reglementen in de praktijk door veranderingen in de maatschappij. Nieuwe ideeën over opvoeding en gezinsidealen kunnen wat mij betreft echter ook in verband worden gebracht met de leeftijdsrestricties en de 'radicaliserende ideeën' van de regenten. De belangrijkste reglementswijzigingen zijn te vinden in grafiek 2³¹: aan de ene kant worden de leeftijdseisen strenger – er is een lagere maximumleeftijd bij toelating en een lagere ontslagleeftijd – terwijl aan de andere kant de eis omtrent het aantal jaren inwonerschap van de stad teruggebracht wordt van 20 jaar naar 10 jaar. Deze schijnbare tegenstrijdigheid is echter een samenloop van omstandigheden: het is geen vooropgezet plan om de ene eis te verlagen en de andere eis te verhogen.

In 1844 was er namelijk onenigheid over de eis rondom het aantal jaren inwonerschap van de ouders. In de vergadering van 22 oktober van dat jaar deed een aantal regenten een voorstel tot wijziging. Hierin wordt duidelijk dat men het burgerrecht pas kreeg na onder andere 20 jaar inwoning van de stad, maar dat er net vòòr de afschaffing van het burgerrecht in 1829 een discussie op gang was gekomen: het

---

²⁸ Archief Gereformeerd Burgerweeshuis, 717. *Stukken betreffende voorwaarden*

²⁹ Ibidem

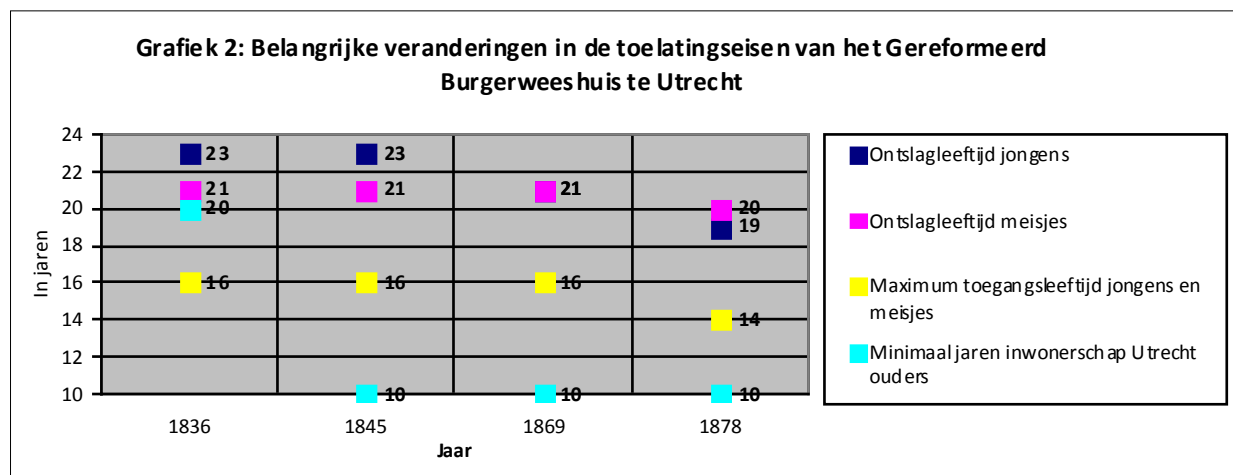
³⁰ Dankers, *Wezenzorg en liefdadigheid*, 61

³¹ Archief Gereformeerd Burgerweeshuis, 718. *Reglementen*

burgerrecht moest al verkregen kunnen worden na 10 jaar inwoning in Utrecht.³² Bovendien was er in de tweede helft van de achttiende eeuw niet zorgvuldig gelet op de eis van 20 jaar burgerrecht: zo waren er onder andere in 1762 kinderen opgenomen die slechts een burgerrecht van 9 jaar konden bewijzen.³³ De motivatie van overbevolking werd omver geworpen, aangezien er voor elk jaar een maximaal aantal bewoners werd vastgesteld. De regenten betreurden het dan ook dat er 'vele ongelukkigen [...] zouden kunnen zijn toegelaten' als de eisen 'in het verleden minder of ruimer waren gesteld'³⁴. Het voorstel werd aangenomen: vanaf 1845 hoefden de ouders slechts 10 jaar inwoner van Utrecht te zijn geweest in plaats van 20 jaar.

Ondanks dat er dus in het verleden enkele uitzonderingen waren gemaakt op het aantal jaar burgerschap van de ouders, werd er tussen 1836 en 1878 vrijwel nooit een uitzondering gemaakt op de reglementen. Dit blijkt uit brieven van mensen die bijna smeken om de opname van een weeskind. Als er niet aan de voorwaarden wordt voldaan, luidt de reactie van de Broederschap steevast kort maar krachtig dat het kind niet in aanmerking komt voor opname in het Gereformeerd Burgerweeshuis: er wordt doorverwezen naar het Stadsambacht Kinderhuis.³⁵ De verzoekschriften die wel gehonoreerd zijn, bevatten allerlei documenten om te bewijzen dat er aan de gestelde eisen wordt voldaan. Zo zijn er bijvoorbeeld inwonings-, trouw- en overlijdensextracten van de ouders toegevoegd en doop- en gezondheidsverklaringen van het kind bijgevoegd.³⁶ Als er door de Broederschap wordt getwijfeld of het kind wel of niet in aanmerking voor opname komt, wordt het afgewezen. Toch heeft dit soms een reglementswijziging tot gevolg. Dit was bijvoorbeeld het geval bij de aanmelding van een meisje dat katholiek gedoopt was, maar wel gereformeerde ouders had en ook gereformeerd was opgevoed. Dit resulteerde in 1845 in een wijziging waarin stond dat ook kinderen die elders waren gedoopt, maar wel gereformeerd opgevoed waren, konden worden opgenomen.³⁷

In het reglement van 1869 is voor het eerst opgenomen dat de ouders van de kinderen geen bedeling mochten hebben gehad. Ook hiermee werd dus benadrukt hoe belangrijk de gezeten stand van de ouders

³² Archief Gereformeerd Burgerweeshuis, 717. *Stukken betreffende voorwaarden*

³³ Ibidem

³⁴ Ibidem

³⁵ Het Utrechts Archief, 725 Gereformeerd Burgerweeshuis, 721. *Requesten en andere stukken betreffende de opname van kinderen in het weeshuis, 1590-1948*

³⁶ Ibidem

³⁷ Dankers, *Wezenzorg en liefdadigheid*, 60-62

was. Deze nieuwe eis zorgde echter geregeld voor problemen, want wanneer viel iemand onder de armenzorg? Het kwam bijvoorbeeld voor dat ouders heel wat jaren geleden één keer geholpen waren in de vorm van bedeling. Konden de kinderen in dat geval ook niet worden opgenomen in het weeshuis, of alleen als de ouders voor langere tijd bedeling hadden gehad? Het toelaten van kinderen werd steeds meer een subjectieve aangelegenheid. De mening van de regenten en de al dan niet goede naam die de ouders hadden gehad, waren van groter belang dan de voorwaarden zoals deze genoteerd waren in de reglementen.

Hetzelfde geldt voor het 'eerlijk beroep of bedrijf' dat de ouders moesten hebben gehad. In het reglement van 1836 stond nog vermeld dat kinderen die niet aan de eisen voldeden 'in geen geval' konden worden toegelaten. Maar met de toestroom van mensen van het platteland, de opkomende arbeidersklasse, complexere maatschappelijke gelaagdheid en de daardoor groter wordende variëteit aan beroepen, werd het steeds lastiger om te bepalen wie onder deze groep viel. Zo werden de kinderen De Bie in 1869 toegelaten ondanks dat hun vader palfrenier³⁸ was geweest en hun moeder tapster.³⁹ Met het uitoefenen van deze beroepen viel je veelal niet onder de 'gezeten burgerij', maar omdat er wel aan de voorwaarden aangaande religie, gezondheid en armenzorg werd voldaan en de familie erg goed bekend stond (de ouders hadden gewerkt voor families met aanzien), werd er een uitzondering op het reglement gemaakt.⁴⁰ Dit soort moeilijke situaties kwamen steeds vaker voor en daarom werd er in het reglement van 1878 een nieuw artikel opgenomen waar in stond dat er uitzonderingen gemaakt konden worden op de voorwaarden, mits driekwart van de regenten instemde. In weeshuizen waar geen particulieren of kerk betrokken waren geweest bij de oprichting, kon het stadsbestuur afwijzingen terugdraaien.⁴² In het geval van het Gereformeerd Burgerweeshuis Utrecht was dit niet het geval omdat het was opgericht door de particulier Evert Zoudenbalch. De regenten hadden dus alle macht in handen.

De exacte reden voor de verlaging van de maximumleeftijd bij inname van 16 naar 14 jaar in 1878, is onbekend. De bewaarde notulen van de discussies betreffende de bepalingen omtrent toelating en ontslag, lopen slechts tot 1849. In het jaarverslag van 1878 wordt wel melding gemaakt van het feit dat de maximumleeftijd bij opname is teruggebracht naar 14 jaar, maar helaas geen reden genoemd.⁴³ Wellicht hadden de regenten in de praktijk problemen gehad met de 'kneedbaarheid' van de kinderen en besloten zij de maximumleeftijd hierdoor verder omlaag te brengen.

De ontslagleeftijd wordt tussen 1836 en 1878 teruggebracht van 23 naar 19 jaar voor jongens en van 21 naar 20 jaar voor meisjes. Aangezien het aantal wezen na de enorme piek rond 1850 steeds verder afnam, moet de reden hiervoor niet worden gezocht in de ruimtecapaciteit van het weeshuis: volgens het jaarverslag van 1878 is het aantal kinderen dat in dat jaar vertrok groter dan het aantal verzoekschriften dat werd ingediend.⁴⁴ Bovendien wordt in ditzelfde document vermeldt dat 'de financiële toestand bevredigend blijft'; geldnood was ook geen oorzaak van de restricties. Er waren dus geen praktische problemen die de opname van nieuwe kinderen in de weg zaten. In Leiden is de leeftijd voor vertrek vanaf

---

³⁸ Een palfrenier is een koetsbediende of stalknecht

³⁹ Dankers, *Wezenzorg en liefdadigheid*, 154-155

⁴⁰ Ibidem

⁴¹ Archief Gereformeerd Burgerweeshuis, 721. *Requesten*

⁴² Groeneveld, *Wezen & boefjes*, 133-134

⁴³ Archief Gereformeerd Burgerweeshuis, 55-2. *Jaarverslagen*

⁴⁴ Ibidem

1800 verlaagd tot 22 jaar naar aanleiding van enorme weglloopproblemen.⁴⁵ Zoals uit de hierboven genoemde percentages blijkt, was er in het Gereformeerd Burgerweeshuis te Utrecht niet vaak sprake van weglopen en andere niet-normale manieren van uittreding uit het weeshuis. De verklaring voor het verlagen van de ontslagleeftijd zal dus ergens anders gezocht moeten worden. Helaas krijgen we hier te maken met een gat in de bronnen: de notulen van de Broederschapsvergaderingen lopen slechts tot 1844 en er is – naast die van enkele onrelevante jaren – alleen een jaarverslag van 1878 bewaard gebleven. Aangezien de eerste verlaging in de ontslagleeftijd zich in 1869 heeft voorgedaan, mist er dus essentiële informatie. Wellicht wilden de regenten de vertrekleeftijd voor jongens en meisjes gelijk maken, maar dit wordt ontkracht door het feit dat de ontslagleeftijden in 1878 weer verschillen voor jongens en meisjes. En waarom hebben ze in dat geval de ontslagleeftijd voor jongens verlaagd, en niet die van de meisjes verhoogd? Ook in het jaarverslag van 1878 wordt er niet gesproken over een verlaging van de ontslagleeftijd, alleen over die van de maximum leeftijd bij opname. Met eventueel veranderende meerderjarigheidsleeftijd heeft het ook niets van doen, want die lag ten tijde van alle vier de reglementen op 23 jaar.⁴⁶ Voor het verlagen van de ontslagleeftijden is dus geen oorzaak van praktische aard te ontdekken, maar mentaliteitsveranderingen kunnen de doorgevoerde leeftijdsrestricties wat mij betreft wèl helpen verklaren.

De erfenis van de Verlichting

Uit de notulen van de Broederschap blijkt keer op keer dat de regenten wilden dat hun weeskinderen een goede toekomst tegemoet gingen. In de Verlichting werd de basis gelegd voor mentaliteitsveranderingen: nieuwe, moderne ideeën over opvoeding kwamen op. De belangrijkste Verlichtingsfilosoof, Jean-Jacques Rousseau, ging uit van het principe dat de mens van nature goed is en deze alleen nog maar verder kan verbeteren.⁴⁷ Op deze ideeën werd gereageerd in de tijd van de Romantiek, die huiselijkheid en burgerlijkheid als belangrijke thema's had. Vermoedelijk werden deze ideeën in de negentiende eeuw in de praktijk gebracht in het Gereformeerd Burgerweeshuis: Willem Cornelis Loran, die van 1813 tot 1848 binnenvader⁴⁸ was⁴⁹, drukte een grote stempel op de benadering van de wezen.⁵⁰ Hij was docent en dacht na over opvoedingsmethodes. Volgens hem zou een meer individuele aanpak veel doeltreffender zijn: Loran observeerde de kinderen en probeerde zo ieders karakter te leren kennen⁵¹ en in te spelen op persoonlijke behoeften.⁵² Autoritair optreden en lijfstraffen maakten plaats voor redelijkheid en psychologische toespraken waarin het belang van een deugdzaam leven werd uitgelegd. Loran zag in dat kinderen anders benaderd moesten worden dan volwassenen en dat algemene regels geen zin hadden.⁵³ Ook beseftte hij dat jonge kinderen andere behoeften hadden dan oudere kinderen. Dit blijkt onder andere uit het feit dat er

---

⁴⁵ Groeneveld, *Wezen & boefjes*, 228

⁴⁶ Sinds de Code Napoleon van 1835 lag de meerderjarigheidsleeftijd in Nederland op 23 jaar, dit veranderde in het begin van de twintigste eeuw naar 21 jaar

⁴⁷ Groeneveld, *Wezen & boefjes*, 295

⁴⁸ De binnenvader nam – samen met de binnenmoeder – de dagelijkse zorg voor de weeskinderen op zich

⁴⁹ Dankers, *Wezenzorg en liefdadigheid*, 417

⁵⁰ Groeneveld, *Wezen & boefjes*, 293

⁵¹ Ibidem, 295

⁵² Ibidem, 297

⁵³ Ibidem, 295

een scheiding kwam tussen jonge en oudere kinderen.⁵⁴ Het verlagen van de ontslagleeftijd kan wellicht ook worden toegeschreven aan de mildere, meer humane denkwijze van Loran. In de tijd dat hij huisvader was, is namelijk voor het eerst een ontslagleeftijd ingevoerd - 23 jaar voor jongens en 21 voor meisjes - waarop 'de opvoeding der kinderen in het gesticht werd gerekend voltooid te zijn'.⁵⁵

Indien de verklaring van de teruggebrachte leeftijden inderdaad te vinden is in de ideeën uit de Verlichting en de daaropvolgende Romantiek, werd de ontslagleeftijd waarschijnlijk teruggebracht uit bestwil voor de kinderen: de regenten waren steeds meer van mening dat het leven in het weeshuis de oudere kinderen minder geschikt maakten voor het zelfstandige leven in de maatschappij. Het leven in het weeshuis was erg geordend en werd gekenmerkt door dagelijkse routine. Met name de oudere kinderen kwamen terecht in een sleur van massaliteit en collectiviteit. De oudere meisjes werkten de hele dag in de linnennaikamer en dreigden steeds minder geschikt te worden voor hun toekomstige beroep als dienstmeisje naarmate ze langer in deze omgeving doorbrachten. Er was geen ruimte voor eigen inbreng en persoonlijke ontwikkeling. Dit resulteerde in de verlaagde ontslagleeftijd voor meisjes. De jongens die een ambacht leerden, kwamen vaak in moeilijkheden omdat zij hun gestructureerde weeshuisleven inruilden voor het werken bij een baas buitenshuis. De regenten merkten op dat zij deze plotselinge zelfstandigheid vaak niet aankonden. Aan de andere kant wilden zij zich niet meer aanpassen aan de orde van het weeshuis als zij terugkwamen van een dag werken buiten de poorten van het weeshuis. Daarom verlaagden de regenten ook de ontslagleeftijd van de jongens.

De weeskinderen werden dus traag en onzelfstandig als zij te lang in de gestructureerde wereld van het weeshuis verbleven. Bovendien waren zij niet voorbereid op het harde leven van de negentiende eeuw, omdat zij weinig in contact kwamen met de buitenwereld en kinderen van andere klassen. In principe werd alles voor hen geregeld, was er altijd voldoende voedsel en kleding, en hoefden zij zich nergens druk over te maken. Door de anonimiteit van het weeshuis – de kinderen droegen allemaal dezelfde kleding en werden genummerd – namen zij vaak weinig initiatief. Ze dachten niet na over hun leven ná het weeshuis, terwijl dit juist voor deze groep kinderen zo essentieel was aangezien zij door het ontbreken van ouders meestal niemand hadden om op terug te vallen in moeilijke tijden. Kort samengevat door de regenten was het weeshuisleven dus 'doodend voor den geest van werkzaamheid'.

Het weeshuis ná 1878

Aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw nam het aantal weeskinderen nog verder af. De lange depressie van de jaren zeventig en tachtig kwam ten einde, de levensomstandigheden verbeterden.⁵⁶ Na de cholera-uitbarstingen waren sloppenwijken afgebroken en werd er riolering aangelegd. Door onder andere betere hygiëne, ging het sterftcijfer drastisch omlaag. De kans dat je als minderjarige je ouders verloor, werd steeds kleiner. Steeds meer echtparen kozen ervoor om kinderloos te blijven en bovendien verlieten kinderen op jongere leeftijd het ouderlijk huis. Dit laatste kan ook worden aangedragen als reden voor de verlaging in de ontslagleeftijd van kinderen in het weeshuis. Door het sociale verzekeringsstelsel en de toename van geschoolde arbeiders was het financieel veel beter mogelijk om het kind binnen de familie onder te brengen. Nederland ontwikkelde zich steeds meer tot een

---

⁵⁴ Groeneveld, *Wezen & boefjes*, 297

⁵⁵ Archief Gereformeerd Burgerweeshuis, 718. *Reglementen*

⁵⁶ Groeneveld, *Wezen & boefjes*, 260

verzorgingsstaat. Vanaf 1890 ging men steeds meer aandacht besteden aan het oplossen van maatschappelijke problemen. Zo verschenen er onder andere wetenschappelijke publicaties over armenzorg⁵⁷. De hogere eisen die er aan de opvoeding werden gesteld, resulteerden onder andere in de kindernetten. Dit alles had grote gevolgen voor weeshuizen: door de toegenomen welvaart verdween de doelgroep. Bovendien kregen weeshuizen door de moderne opvoedingsideeën en het opkomende gezinsideaal een slechte reputatie. Steeds meer weeshuizen richtten zich op de zorg voor moeilijk opvoedbare kinderen. Het Gereformeerd Burgerweeshuis besloot zich echter niet toe te spitsen op deze nieuwe doelgroep, wat resulteerde in de sluiting van het weeshuis in 1963.

Verbanden en conclusies

Het afschaffen van het burgerrecht in Utrecht in 1829 is van groot belang voor de geschiedenis van het Gereformeerd Burgerweeshuis. Want alhoewel het weeshuis in 1491 werd opgericht met als doel het verzorgen van 'alle ellendighe weeskynderen, knechtken ende meechdekens, die van allen menschelicken troost verlaten sijn, oick van waen dat sij comen', verschoof de aandacht steeds meer naar het opvangen van weeskinderen uit de gezeten burgerij. Toen er na het afschaffen van het burgerrecht geen officieel onderscheid meer werd gemaakt tussen burgers en niet-burgers, gingen de regenten van het weeshuis op zoek naar manieren om te voorkomen dat wezen uit lagere klassen 'die nauwelijks hun sober kostje konde winnen' aangemeld werden voor opname. De regenten wilden er zeker van zijn dat de kinderen het in zich hadden om, eenmaal in de maatschappij, voor zichzelf te zorgen. Het resulteerde in het reglement van 1836. De regenten stelden eisen op, waarvan zij dachten dat ze ongeveer gelijk stonden aan het burgerrecht. Zo moesten de ouders wettig gehuwd zijn geweest, een eerlijk beroep hebben gehad en mochten zij nooit en onterende straf hebben ondergaan. Toch werden er vanaf dat moment ook striktere voorwaarden gesteld die níet samenhangen met het voormalige burgerrecht, bijvoorbeeld wat betreft het gereformeerde geloof. Er kan dus gesteld worden dat de afschaffing van het burgerrecht en de invoering van nieuwe voorwaarden – wat betreft het weeshuis – juist voor grotere verschillen tussen armere en welgestelde families zorgde.

Na 1836 nam het aantal opgenomen wezen in het Gereformeerd Burgerweeshuis drastisch toe. Het hoogtepunt lag op 1850, daarna zakte het aantal wezen gestaag. Het vreemde is dat de reglementen pas werden aangescherpt op het moment dat het aantal wezen afnam, namelijk in 1869 en 1878. Enerzijds waren de veranderingen in de reglementen het gevolg van problemen met de uitvoering van de reglementen in de praktijk. Anderzijds spelen de opvoedingsideeën uit de Verlichting en de Romantiek een belangrijke rol bij het strenger worden van de leeftijdseisen. Zoals vastgelegd in de fundatiebrief, zouden alleen ruimte- of financiële problemen een reden mogen zijn om weeskinderen af te wijzen. Toch blijkt uit het jaarverslag van 1878 dat het weeshuis niet in geldnood zat. Ook vertrokken er kinderen, dus er was ruimte in het weeshuis. Er kwamen dat jaar slechts twee verzoeken tot opname binnen, maar de Broederschap besloot beide kinderen af te wijzen. De voorwaarden rondom toelating waren dat jaar strenger geworden, maar het was nu wel mogelijk om een uitzondering op de regels te maken mits tenminste driekwart van de regenten hiermee instemde. De regenten konden dus zelf bepalen wie ze in het weeshuis wilden opnemen, het was belangrijk dat de ouders van het weeskind een goede naam hadden

---

⁵⁷ Groeneveld, *Wezen & boefjes*, 274

gehad. Hieruit is te concluderen dat de 'gunfactor' een belangrijkere rol ging spelen dan het toelatingsreglement. De doelstelling van het weeshuis was dus niet langer het opnemen van zoveel mogelijk 'ellendighe weeskynderen', maar het veilig stellen van de kinderen uit de gezeten burgerij. Er werden alleen kinderen opgenomen waarvan de regenten dachten dat zij een goede status hadden en een rooskleurige toekomst tegemoet gingen. Dat de toelatingseisen in 1836 strenger waren geworden wegens het toegenomen aantal wezen, gaf de regenten dus in de tweede helft van de negentiende eeuw juist de kans om alleen nog kinderen op te nemen die aan hun ideaalbeeld voldeden. Dit staat haaks op de gedachte dat er minder kinderen afgewezen hoefden te worden naarmate het aantal wezen daalde. De aandacht van het Gereformeerd Burgerweeshuis verschoof dan ook van armenzorg naar het 'redden' van kansrijke wezen. Uiteindelijk leidt dit 'geradicaliseerde beleid' tot de sluiting van het weeshuis in 1963: de doelgroep van het weeshuis wordt steeds kleiner. Dit komt enerzijds door de specifieke eisen waaraan het weeskind moest voldoen en anderzijds door de toegenomen welvaart die afname van het aantal wezen tot gevolg had. Ook hieruit blijkt het belang van status voor de regenten: er was wel vraag naar instanties voor de opname van 'probleemgevallen', maar de regenten sloten hun weeshuis liever dan dat zij hun status zouden laten aantasten.